

MÖISTE צְדֵיק / ΔΙΚΑΙΟΣ ARENGUST

Katse rakendada Lazar Gulkowitschi mõisteloolist meetodit algkristluse uurimisel¹

Urmas Nõmmik

MÖISTE צְדֵיק LAZAR GULKOWITSCHI KÄSITLUSES

Lazar Gulkowitsch põhjendas mõisteloolist meetodit (sks *Begriffsgeschichte*) teoorias ja kasutas seda praktiliselt 1920.–1930. aastatel Leipzgis ja Tartus. Ehkki ta ise käsitles meetodit universaalsena, mis peaks seega sobima üldnimlike põhimõtete, ideede ja mõistete arengu kirjeldamiseks ja analüüsimiseks, rakendas ta seda praktiliselt ainult juutluse ja judaismi puhul.² Käesoleva lühiuurimuse eesmärk on küsida, kas ja kuidas võiks mõistelooline meetod Gulkowitschi moodi olla kasutatav tänapäeval ja kristlikus teoloogias. On juba ette teada, et ammendav vastus sellele küsimusele ainult mõnel leheküljel ei ole võimalik, ent katsena ja uute küsimuste püstitamisenä on selline uurimus autori hinnangul siiski õigustatud.

Alustada tuleks sellest, et peaksime valima idee, mis kuulub inimkonnale üldomaste fenomenide hulka. See idee peaks kehtuma mõnes kindlas mõistes ning seeläbi paljudes tekstides läbi aegade, aga ka näiteks dokumenteeritud ajaloosündmustes. Peaksime sejärel küsima, millised

¹ Artikkel on valminud ETF grandil 6849 toetusel ning on põhijoontes ette kantud konverentsil „Juutluse ja algkristluse uurimise probleemid” 9. oktoobril 2008 EELK Usuteaduse Instituudis.

² Vt sissejuhatuseks Urmas Nõmmiku artiklit „Lazar Gulkowitschi mõistelooline meetod (*Begriffsgeschichte*)” käesolevas väljaandes.

olid esimesed momendid, mil see idee end läbi mingi mõiste ilmutas ja siis, millised olid ajaloos kõige tähtsamad momendid, mil see idee jõudis oma täiuseni. Nii võiksime jõuda mõiste taga laiuva ulatuslikuma tähendusvälja, idee olemuse ning lõpuks ka teoloogiliste ja – miks mitte – ka praktiliste järeldusteni, sest Gulkowitschi järgi võiks idee kehastumine füüsiliselt mõnes ajaloolises sündmuses, liikumises, inimeses tähendada meiega jaoks võimalust ideed ellu viia.

Et mõnda momenti kristlikust mõisteloost efektsemalt esile tõsta, samas aga mitte üritadagi jälgida mõne idee arengut läbi kogu kristluse kahe tuhande aastase ajalo, keskendumine edasises mõistele, mis on omane nii judaismile kui kristlusele. Lähtudes piibliteadustest, on võimalik tekstimaterjali ka piisavalt efektselt piirata, kasutades heebreakeelse VT ja kreekakeelse UT kõrval võrdlusmaterjalina nimelt kreekakeelset Septuaginta tõlget, apokrüüfset kirjandust ning heebreakeelseid Surnumere käsikirju. Küsime, kas leidub mõni idee, mis algkristluses, põhiliselt UT-s on teostunud selgemini kui juutluses või sellest pisut erinevalt või esindab mõni idee end judaismis ja kristluses nii, nagu ühel mündil on kaks külge.

Selliseks katseks võiks sobida Heebrea Piiblist tuntud mõiste קִיָּץ, mida enamasti tõlgitakse „õigeks” jumalakartliku inimese tähenduses.³ Gulkowitsch ise on seda mõistet ulatuslikumalt käsitlenud⁴, sest tema kohaselt on tsadiikid kõige ehtsamalt hasiidlik ja genuiinselt juutlik nähtus. קִיָּץ oli hasidismis vahendajafiguur, mitte Messias, aga messiat meenutavate joontega kindlasti. Ta oli hasiidliku liikumise kese, täiuslikult

³ Loomulikult on mõistet קִיָּץ käsitletud paljude uurijate poolt, k.a seoses UT-ga, vt „קִיָּץ *šdq* gemeinschaftstreu / heilvoll sein” (Klaus Koch) – *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*. Band II. Ernst Jenni, Claus Westermann, Hgg. (München: Chr. Kaiser Verlag; Zürich: Theologischer Verlag, 1979), 507–530; „קִיָּץ *šādaq* קִיָּץ *šādaq*, קִיָּץ *šādaq*, קִיָּץ *šādaq*, קִיָּץ *šādaq*. II–VII” (B. Johnson) – *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, Bd. 6, H.-J. Fabry, H. Ringgren, Hgg. (Stuttgart: Kohlhammer, 1989), 898–924; „δικαιοσύνη” (Gottlob Schrenk) – *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Bd. 2, Gerhard Kittel, Hg. (Stuttgart, Berlin, Köln: Verlag W. Kohlhammer, 1990), 184–193; ja δικαιοσύνη (= juur קִיָּץ) kohta David Hill, *Greek Words and Hebrew Meanings: Studies in the Semantics of Soteriological Terms*. Society of New Testament Studies Monograph Series 5 (Cambridge: Cambridge University Press, 1967), 82–162. Sellegipoolest ei tegele neist keegi otseselt ja ainult mõistega קִיָּץ / δικαιοσύνη ega tee seda Gulkowitschi mõisteloolise meetodi abil (Hill nt kasutab oma meetodi kohta nimetust „historical semantics” [lk 96]).

⁴ Lazar Gulkowitsch, *Der Chassidismus als kulturphilosophisches Problem*. ACUT, B 46.6 (Tartu: 1940) = ASLJUT, 10 (Tartu: 1940), 46–67.

vaga, eeskjuju kogu rahva jaoks, demonstreerides, kuidas jumalik ja ajatu moment võib potentsiaalselt teoks saada igas ajalikus inimeses.⁵ Gulko-witsch ise on seda sõnastanud järgnevalt: „Šaddīķi nähtus, mis hasidismi sees mängib otsustavat rolli, osutub genuiinselt juutlikuks nähtuseks see-läbi, et just temas võtab kaju juutluse keskne idee, Tōrā idee.”⁶ Või ka järg-nevalt: „Nii on Šaddīķis inimlik põhimõtteliselt tähtsusetu. See taandub täiesti karisma ees, mida see inimene omab ja mis tõstab ta inimlikust kõrgemale. Šaddīķ tähendab metafüüsiliste kategooriate sisseulatumist ajalukku. Ta annab sellele ajaloole tema mõtte, ilma et ta, nagu eshatoloogiline messianism, ajalugu tühistaks.”⁷

Vastupidiselt üldlevinud arusaamale, et hasidismi allakäigus on süüdi קִיָּצֵ-ide institutsiooni allakäik⁸, võrdleb Gulkowitsch hasidismi algkristlusega, mis püüdis sarnaselt religioosselt põhjendades tühistada tegelikkuses inimühiskonna sotsiaalset ja majanduslikku momenti ning hääbus just seepärast või siis teiseses sellesamas ühiskonnas.⁹

קִיָּצֵ VANAS TESTAMENDIS

„Õige inimese” mõistele judaismis ja algkristluses valmistab pinnast ette VT mitmekihiline kirjandus. Sõna קִיָּצֵ esineb VT-s umbes 206 korda¹⁰, enamuses kohandatuna inimesele, eriti palju kindla *typos’ena* Õpetus-sõnade ja Psalmide raamatutes. VT kirjanduse ajastul, st umbes VIII kuni II saj eKr võib mõiste קִיָּצֵ kasutamises täheldada nihet. Algselt tähendas קִיָּצֵ ilmalikus mõttes ühiskonnakohast inimest, sellist, kes ei lähe vastu-ollu ühiskondlike normide ja eetikaga, seega ei pea ka kohtus midagi kart-ma.¹¹ Kõige vanemaid, Juuda ja Israeli kuningate ajast pärit teese „õigete”

⁵ *Ibid.*, 49.

⁶ *Ibid.*, 51.

⁷ *Ibid.*, 56.

⁸ Vt nt kasvõi Johann Maier, Peter Schäfer, *Kleines Lexikon des Judentums* (Stuttgart: Verlag Katholisches Bibelwerk, 1981), 69.

⁹ Gulkowitsch, *Der Chassidismus als kulturphilosophisches Problem*, 66.

¹⁰ Vrd „קִיָּצֵ *šdq* gemeinschaftstreu / heilvoll sein” (Klaus Koch), 511.

¹¹ Vrd Otto Kaiser, „Einfache Sittlichkeit und theomone Ethik in der alttestamentlichen Weisheit” – *Neue Zeitschrift für systematische Theologie und Religionsphilosophie*, 39 (1997), 115–139, siin lk 119–124; ja Hill, *Greek Words*, 84–86.

kohta tuleb otsida Õpetussõnade raamatust. Sellisele kirjandusele on iseloomulik ilmalikkus. Esikohal on suhe ühiskonna liikmete vahel, kelle hulgas on esindatud nii „õiged” kui ka „jumalatud” (עֲשֵׂים), näiteks Õp 13:5 ja 29:7:¹²

Valelikku juttu vihkab õige (צַדִּיק),
aga jumalatu (עֲשֵׂי) käitub häbistavalt ja piinlikult.

Õige (צַדִּיק) tunneb vaeste kohtuasja,
jumalatu (עֲשֵׂי) ei mõista seda tundmist.

Eksiiljärgsel Pärsia ajal sai צַדִּיק-ist aga inimene, kelle kvaliteet väljendus eelkõige tema veatus suhtes Jumalaga.¹³ Esimene oluline etapp selles arengus seisnes צַדִּיק-i teologiseerumises, „õige” muutus religioosseks suurusseks. VT kirjanduses on sellise ülemineku tunnuseks vanemate, ilmalikust kontekstist pärit ütluste, näiteks vanasõnade koondamine kogumikesse, mida raamiti teesidega Jumala kui õiguse garanteerija kohta, näiteks suurema ütluste tsükli Õp 10–22:16 alguses seisab (Õp 10:3):

Jhvh ei lase nälgida õige (צַדִּיק) hinge,
aga jumalatu (עֲשֵׂי) himu ta tõukab.

Sellise üha enam „vaga” inimese (hbr צַדִּיק) sünonüümiks muutuva צַדִּיק-i kvaliteeti mõõdeti Toora ehk Seaduse täitmise järgi. Pole siis ime, et Psalmiraamatu õpetus-, täpsemalt Toora-psalmide hulka kuuluv Ps 37 valgustab tervenisti „õigete” positiivset saatust. Sealjuures on ühe psalmiosa, nn kontsentrilise Toora-luuletuse (ss 25–36) keskmes stilistiliselt esile tõestatud stroof (ss 30j), mis ühendab „õigega” Toora, tarkuse (חָכְמָה) ja õiguse (מִשְׁפָּט):

Õige (צַדִּיק) suu kõneleb tarkust
ja tema keel räägib õigust;

¹² Vrd ka Õp 12:26; 15:28; 23:24.

¹³ Heaks võrdluseks on probleemiasetuselt väga sarnased, ent tonaalsuselt pisut erinevad Ps 37 ja 73. Teine, mis on kindlasti vanem, ei nimeta kordagi terminit צַדִּיק, ehkki kasutab terminit עֲשֵׂי (salmides 3 ja 12), esimene aga ainult „õige” ja Jumala suhte kirjeldustest elabki.

tema Jumala Toora on ta südames
[ja]¹⁴ tema sammud ei vangu.

Veel mõni sajand varem, kuningate ajal oleks selline, spetsiifiliste ja eri žanritest pärit terminite seostamine „õigega” olnud võimatu. Ent tõelise programmina mõjub Psalmiraamatu algus, Ps 1, kus salmides 2–3 ja 6 ühemõtteliselt selgitatakse, mis juhtub „õigega”. Ps 1 nimetab õndsaks meest,

kellele on meeldiv Jhvh Toora
ja kes mõtiskleb Toora üle päeval ja öösel.
Ta on kui puu, istutatud veeojade äärde,
mis annab oma vilja õigel ajal
ja mille lehestik ei närbu.
Ja kõik, mis ta teeb, õnnestub tal.
/---/
Tõesti, Jhvh tunneb õigete (יְיָ יִקְיִם) teed,
aga jumalatute (יִשְׁפֹּץ) tee läheb hukka.

Teine etapp selles arengus oli mõiste יְיָ יִקְיִם eshatologiseerumine. Eksiili järel eraldus skeptilisemast ja rahvusvahelisemast tarkuskirjanduse traditsioonist optimistlikum ja vaga, spetsiifiliselt israeliitlik tarkus.¹⁵ Selle raames lahendati küsimus, mis saab elu hammasrataste vahele jäänud jumalakartlikust, kelle saatus peaks olema hoopis väga õnnelik (vrd Iiobi raamatu probleemi või Ps 73:1–20), nii, et „õige” saab lõpuks ikkagi oma õiglase tasu, kasvõi kauges tulevikus, kasvõi pärast surma (vrd Ml 3:16–21; Ps 1:5). Mõlemad mõiste יְיָ יִקְיִם arengu etapid tähendasid, et „õigel” oli

¹⁴ Koopula tuleb lisada ühe heebrea käsikirja, Septuaginta ja Pešitta baasil (vt BHS).

¹⁵ Kaiser („Einfache Sittlichkeit und theonome Ethik in der alttestamentlichen Weisheit”, 124–137) näeb arengut diakroonselt, kus optimistlikumale lainele järgnes skeptilisem laine; käesoleva kirjutise autori arvates peaks nägema erinevate traditsioonide arengut sünkroonselt, omistades erinevaid teoloogilisi nüansse eri ringkondadele, vt Urmas Nõmmik, „Beobachtungen zur alttestamentlichen Weisheitsliteratur auf Grund der poetologischen Analyse (Kolometrie)”, *Studien zu Ritual und Sozialgeschichte im Alten Orient / Studies on Ritual and Society in the Ancient Near East. Tartuer Symposia 1998–2004*, Thomas Richard Kämmerer, Hg. BZAW 374 (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2007), 227–240. Ja vrd ka Gulkowitsch, *Der Chassidismus als kulturphilosophisches Problem*, 51–53.

otsene seos Jumala või jumalikuga. „Õiged” muutusid Pärsia, hiljemalt hellenistlikul ajal lausa omaette parteiks või kujutasid endast vähemalt religioosset liikumist, mille pinnalt kasvasid välja Makkabite ja Jeesuse ajal tuntud parteid. Nagu on kirjutanud Gulkowitsch, ületasid nad rahvuslikud piirid ja käsitlesid ennast väljavalitutena, eshatoloogilise, võib-olla isegi ajatu suurusena Iisraeli rahva keskel.¹⁶ Ainult sellisel taustal on mõistetav enesekindlus, mis väljendub psalmi-, tarkus- või hilises prohvetikirjanduses, kus „õigeid” vastandatakse „jumalatele”, neetakse viimaseid ja kasutatakse esimeste kohta väljendeid laadis „õige pärib maa” (hbr פְּרִי צְדִיק אֶרֶץ; Ps 37:29, vrd ka salme 9, 11, 18, 22, 34).¹⁷

See, mis ühendab vanimat vanatestamentlikku arusaama צְדִיק-ist kui ühiskonnakohasest inimesest ja selle hilisemat tõlgendust temast kui jumalakartlikust inimesest, oli „lojaalsuse” ehk „truuduse” moment. Paralleelid vanemas semiidi kirjanduses näitavad, et juurel *šdq* on algusest peale olnud tähenduseks „lojaalne”, „truu” või „kohane olema”.¹⁸ Eriti sellest juurest tuletatud sõnade tõe ja usu mõistetele osutavad tähendused araabia keeles on meie jaoks siinkohal olulised teada, eriti veel araabia *šadāqa* („sõprus”) ja *šadiq* („sõber”).¹⁹

צְדִיק SURNUMERE KÄSIKIRJADES

Qumrani koguduse rikkalik käsikirjavara Surnumere äärest demonstree-rib suurepäraselt VT traditsiooni otses jätkumist. Nendes tekstides kuuluvad sõnad, mis moodustatud juure צְדִיק baasil, kõige populaarsemate väljendite hulka. Sõna צְדִיק kasutatakse Surnumere käsikirjades vähe-

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Vt צְדִיק-i ja פְּרִי-*d* vastandavate õiglusredaktsioonide iseloomu, ulatuse ja dateerimise juurde Psaltris U. Nõmmik, „Õiglusredaktsioonidest Psalmiraamatus: sissejuhatuseks ühele Christoph Levini hüpoteesile” – *Usuteaduslik Ajakiri*, 48 (1/2001), 3–21.

¹⁸ Vrd Joseph Aistleitner, *Wörterbuch der ugaritischen Sprache*. Otto Eissfeldt, Hrsg. Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-historische Klasse, 106/3 (Berlin: Akademie-Verlag, 1963), 264; Charles-F. Jean, Jacob Hoftijzer, *Dictionnaire des inscriptions Sémitiques de l'Ouest* (Leiden: E.J. Brill, 1965), 243; Hill, *Greek Words*, 82j.

¹⁹ Hans Wehr, *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*. Dritte, unveränderte Auflage (Leipzig: VEB Otto Harrassowitz, 1958), 462.

malt 60 korda²⁰ ja silma torkab, et seda kogu selle ühemõttelisuse juures enam ei defineerita. Parimal juhul asendatakse see juba VT psalmikirjandusest tuntud sünonüümidega „vaene” אָבִיּוֹן või „sulane” עֲבָד (nt IQH 5:14–16; 7:16). Qumrani koguduse liikmed olid veendunud, et nad ise on צַדִּיקִים. Seepärast kutsuti koguduse liikmeid mõtisklema צַדִּיקִים-iks olemise üle ja veenduma selles, et ei kuuluta „õigete” vastandpartei, „jumalatute” (רְשָׁעִים) hulka. Ühes Qumrani kiituslaulus ehk הַדְּרָה־s (IQH 7:12–16a²¹) kirjeldab koguduse liige oma veendumusi nii:

/.../ [et]²² teha vahet minus õige (צַדִּיק) ja jumalatu (רָשָׁע) vahel.
 Sest sina, sa tead kõiki teo eesmäärke
 ja kõiki keele kavatsusi tunnend sa.
 Sa kindlustad mu südant, [nagu oma õ]pilasel ja nagu on sinu tõde,
 et siluda mu astumisi õigluse rajal,
 et ma rändaksin su palge ees [õige]te (צַדִּיקִים) vallas,
 au ja elu ja rahu teedel, et poleks [lõpetamist ja] ei lõpeks kunagi.
 Aga sina, sa tunnend oma sulase mõtlemist!

Olla צַדִּיק tähendas olla ära valitud, isegi sellisel määral, et erinevalt kaas-aegsetest variseridest peaaegu loobuti otsustusvabadusest²³. Tsitaat ühest teisest Qumrani kiituslaulust (IQH 15:12b–17²⁴) aitab seda näitlikustada:

Ja mina, ma sain teada sinu mõistmise kaudu,
 et liha käes ei ole [...]
 [... ja inimese] juures pole tema teed,

²⁰ Tekstide fragmentaarse iseloomu ja lünkade tõttu on raske nimetada täpset arvu, vrd Martin G. Abegg, Jr., James E. Bowley, Edward M. Cook, *The Dead Sea Scrolls Concordance. Volume One. The Non-Biblical Texts from Qumran [Part Two]* (Leiden, Boston: Brill, 2003), 631j, ja James H. Charlesworth jt, *Graphic Concordance to the Dead Sea Scrolls. The Princeton Theological Seminary Dead Sea Scrolls Project* (Tübingen: Mohr [Siebeck]; Louisville: Westminster John Knox Press, 1991), 469.

²¹ Teksti rekonstruktsioon: *Die Texte aus Qumran. Hebräisch und Deutsch*. Eduard Lohse, Hg. (München: Kösel-Verlag, 1964), 138.

²² Kantsulud siin ja edaspidi tähendavad lünka käsikirjas, mis on mõnel juhul täidetud seal kunagi tõenäoliselt seisnud sõnaga.

²³ Vrd צַדִּיקִים *šāḏāq* קִדְשִׁים *šāḏāq*, קִדְשִׁים *šāḏāq*, צַדִּיקִים *šāddiq*. II–VII”, 924.

²⁴ Teksti rekonstruktsioon: *Die Texte aus Qumran. Hebräisch und Deutsch*, 166.

et ei saa inimene seada oma samme.
 Siis sain ma teada, et sinu kätes on kogu vaimu mõtlemine,
 [...] oled seadnud enne tema loomist.
 Ah, kuidas saaks keegi muuta su sõnu?
 Ainult sina, sa oled [loo]nud õige (צדיק),
 ja emaüasast saati tema seadnud heameele ajastuks,
 et teda hoitaks su lepingus, et *ta rändaks*²⁵ kõiges,
 et ta tee[ks tähtsat] talle su võimsa kaastunde abil,
 et ta avaks kogu oma hinge ängistuse igavesele pääsemisele
 ja kestvale rahule, ning puudust poleks.
 Siis sa tõstad kõrgele lihast tema au,
 aga jumalatud (רשעים) oled sa loonud su vi[ha lõpu]ks,
 emaüasast saati oled nad pühitsenud tapapäevaks.

Järgneb kirjeldus selle kohta, et jumalatu süü on loobumine õigest teest ja Jumala lepingust. Nende hulgas, kes on diskuteerinud Qumrani kirjanduse seoste üle UT kirjanduse ja eriti Pauluse kirjadega, on olnud populaarne tuua kiituslauludest näiteks hoopis 1QH 4:27–37 ja 7:26–33 ning Koguduse Eeskirjast 1QS 11:3jj, 10jj²⁶, sest neis on inimest patuseks nimetatud ja samas kontekstis Jumala puhul kasutatud mõisteid צדקה („õiglus”) ning קושפות („kohtuotsus”, „kohus”). Siit on ettevaatlikult järeldatud, et arusaam „õigeksmõistust” on Qumrani kahtlemata mitmekülgse kirjanduse seas juba olemas.²⁷ Ehk tuleneb probleem sõna קושפות tõlkimisest, sest vaevalt saab seda heebrea keelest tõlkida „õigeksmõistmiseks” – ikka „õigusemõistmiseks”.²⁸ Antud kirjakohti tuleb näha kontekstis ja selleks on qumranlik ettemääratus ja loomisteoloogia. Kiituslaulude kõrval on ka Koguduse Eeskirja (1QS) eelduseks

²⁵ Parandatud Eduard Lohse järgi, *ibid*.

²⁶ Nii nt Matthew Black, *The Scrolls and Christian Origins. Studies in the Jewish Background of the New Testament* (London et al.: Thomas Nelson and Sons, 1961), 125–129, ja tema abil ka Hill, *Greek Words*, 110–115.

²⁷ Black, *The Scrolls and Christian Origins*, 126, 128; Hill, *Greek Words*, 112–114.

²⁸ Nii tõlgivad Black ja Hill („justification”), vrd aga nt Florentino García Martínez, *The Dead Sea Scrolls Translated. The Qumran Texts in English*, Second Edition (Leiden et al.; Grand Rapids: E.J. Brill, William B. Eerdmans, 1996), 18: „judgement”. Vrd ka Herbert Brauni, *Qumran und das Neue Testament*. Band I (Tübingen: J. C. B. Mohr [Paul Siebeck], 1966), 173j, argumente.

optimism jumalikku sfääri kuulumise suhtes.²⁹

Qumrani koguduse liikmed on olnud veendunud, et loomise ja ettemääratuse valguses tuli kiita Jumalat, nagu tunnistavad kõikide säilinud Qumrani kiituslaulude algussõnad „Ma kiidan sind, Issand!“. Üks Qumrani tarkadest on isegi end kurjade vaimude eest kaitstes kiitnud Jumalat nii (4Q510, fragment 1, rida 8³⁰):

Laulge rõõmsalt, te õiged (צדיקים), Imede Jumalale!

Maailmas toimuvat vaadeldi vaatevinklist, milles kajastub eshatoloogiline-apokalüptiline ootus, sest õiged pääsevad ja jumalatud hukkuvad kõikvõimalikel hirmsatel viisidel, nt 1QH 15:19b–20³¹:

[...] sa oled nad seadnud,
 et toimetada nende peal suuri kohtuotsuseid kogu su tehtu silme ees,
 et nad saaksid märgiks [...] igavik,
 et [kõik] saaksid tunda sinu au ja su suurt väge.

Reast pühadega seotud palvetest võib tuua ka sellise näite (1Q34^b, fragment 3, 1:2–7³²), mille kõnest „jumalatute“ kohta võib järeldada ettemääratust ja õigustatud ootust ka õigete suhtes:

[...] õige (צדיק) saatuse pärast, ja jumalatute pärast, saatust [...]
 [...] nende luudes häbi kogu liha pärast. Aga õiged (צדיקים)
 [...] et] kosuda taeva ehteist³³ ja maa saak on loo[made]le [...]

²⁹ Vt ka head kokkuvõtet Qumrani ja Pauluse kirjanduse võrdlevast uurimisloost ning järeldust, et Qumrani kirjandus aitab Pauluse kirju kindlasti mõista, ent tihti näitena sellest, mille suhtes Paulus polemiseerib: James D. G. **Dunn**, „Paul and the Dead Sea Scrolls“ – James H. Charlesworth, ed. *Caves of Enlightenment. Proceedings of the American School of Oriental Research Dead Sea Scrolls Jubilee Symposium (1947–1997)* (North Richland Hills: Bibal Press, 1998), 105–127.

³⁰ Tõlge: Michael **Wise**, Martin **Abegg**, Jr., Edward **Cook**, *Dead Sea Scrolls. A New Translation* (San Francisco: Harper Collins, 1996), 415.

³¹ Teksti rekonstruktsioon: *Die Texte aus Qumran. Hebräisch und Deutsch*, 166.

³² Tekst ja rekonstruktsioon: D. **Barthélemy**, O. P., J. T. **Milik**, *Discoveries in the Judaean Desert I. Qumran Cave 1* (Oxford: Clarendon Press, 2003, esmakordselt 1955), 153. Vrd ka tõlget: Wise jt, *Dead Sea Scrolls*, 185.

³³ Mõeldakse ilmselt kas vihma või pilvi.

[õig]e (צדיק) ja jumalatu [vahel]. Sina oled seadnud jumalatud meie [lu]narahaks ja tr[uuduse]tud [...]
 [... et] lõpetada meie vaenlased. Ja meie, me kiidame Su nime igavesti [...]
 [...] sest selleks oled Sa meid loonud. Ja see, mille[ks ...] oled sa õnnistatud [...]

See kirjakoht on ka üheks näiteks nende hulgas, mis vaatamata eshatoloogilisele-apokalüptilisele tendentsile seob käsitluse õigetest tihti just loomisega. Kui õiged on ette määratud, siis on see nii juba loomiskorra järgi – ehk tulevik on selgesti määratletud mineviku poolt.

Ka tekst, mis alustab Messiaga ja viitab lausa ülestõusmisele (4Q521), asetab õiged koos vagadega nende hulka, keda Jumal kutsub nimepidi, austades neid oma igavese kuningriigi troonil.³⁴ Väga fragmentaarselt säilinud laulud deemonite minemapeletamiseks (11Q11) kubisevad deemonitest ja inglitest, allilmast, aga ka valguse ja pimeduse vastandamisest ning „päiksest, mis paistab õigete palgetele” või kohtupidamisest, kus õiged vaatamata saatana sekkumisele jäävad õigeks (4:10–12).³⁵ Ent צדיקים on lõppude lõpuks ikkagi need, kes peavad lepingut (בְּרִית) Jumalaga ehk täidavad Toora käske. Damaskuse Dokument (CD) käsitleb vähemalt neli korda „õiged”³⁶ ja ei erine üldse VT kirjeldustest „õigete” kohta, nt CD 4:6–10, kus kirjeldatakse neid varasemaid pühasid inimesi, kelle patud Jumal kinni katab; vt 7b–10a³⁷:

³⁴ Wise jt, *Dead Sea Scrolls*, 420–422.

³⁵ Nii saab seda kohta ilmselt tõlgendada E. Puechi vaimus: vt James A. Sanders, „A Liturgy for Healing the Stricken (11QPsAp^a = 11Q11)” – James H. Charlesworth et al. *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translations. Volume 4A: Pseudepigraphic and Non-Masoretic Psalms and Prayers* (Tübingen: Mohr Siebeck; Louisville: Westminster John Knox Press, 1997), 216–233, siin lk 227; vrd Wise jt, *Dead Sea Scrolls*, 453j.

³⁶ Charlesworth et al., *Graphic Concordance to the Dead Sea Scrolls*, 469.

³⁷ Tekst: Joseph M. Baumgarten, Daniel R. Schwartz, „Damascus Document (CD)” – James H. Charlesworth et al. *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translations. Volume 2: Damascus Document, War Scroll, and Related Documents* (Tübingen: Mohr Siebeck; Louisville: Westminster John Knox Press, 1995), 4–57, siin lk 19. Vrd ka kirjeldust õigete tagakiusamisest jumalate poolt CD 1:19–20 ja õigete ja jumalate vastandamist CD 20:20–21.

[...] (nad) mõistsid õigeks õige (צדיק) ja jumalatuks jumalatu (רשע). Ja kõik, kes tulevad nende järel, et teha Toora täpse tähenduse³⁸ järgi, mida õpetati varasematele, kuni nende aastate aja täissaamiseni; nagu leping (ברית), mille Jumal seadis varasemate jaoks, et katta kinni nende eksimused, nõnda katab Jumal kinni (nende eksimused).

Seega esindavad Surnumere tekstid valdavas enamuses VT optimistlikku nägemust „õigest” ja ei ole käsitletavad kitsamas mõttes VT reflekteeriva või skeptilise tarkuskirjanduse jätkuna.³⁹ Miski, mille suunas Gulkowitschi sõnade kohaselt צדיק-idee VT-s arenes, miski, mis oli vähem või rohkem implitsiitselt olemas, on väga selgelt ehk eksplitsiitselt olemas Qumrani koguduse „õigete” enesemõistmises. Qumrani koguduse uurimine on veel pikki aastaid aktuaalne küsimus, ent siinkohal võib püstitada mõisteloolise meetodi laadis küsimuse, kas Qumrani koguduse liikmed polnud mitte üks kõrghetki צדיק-idee avaldumisloos – ja seda rohkem kui poolteist tuhat aastat enne Euroopa hasiidlikku liikumist.⁴⁰

צדיק / ΔΙΚΑΙΟΣ SEPTUAGINTAS JA APOKRÜÜFIDES

Septuaginta tõlkis mõiste צדיק enamasti kreeka keelde sõnaga δίκαιος.⁴¹ Samuti kasutasid VT apokrüüfse kirjanduse autorid olenevalt keelest vastavalt kas sõna צדיק või enamasti δίκαιος. Kui VT mitmekihilises kirjanduses saab täheldada mõiste צדיק pikemaajalist arengut, siis VT apokrüüfides (alates III saj eKr) ning VT tõlkimisel kreeka keelde (põhiliselt II–I saj eKr) on tegemist juba kinnistunud mõistekasutusega, millel on selgelt teoloogiline varjund ja mis ei erine kuigi palju Qumrani koguduse käsikirjade „õigest”. Seega, olenemata originaalkirjakoha vanusest

³⁸ Sõnast פְּרִישׁ tuleneb muuseas ka „variser”.

³⁹ Vrd sarnast järeldust: Hermann von Lips, *Weisheitliche Traditionen im Neuen Testament*. WMANT 64 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1990), 67j.

⁴⁰ Gulkowitschi vastust sellele küsimusele ei saa me kahjuks kunagi teada, sest ta ei jõudnud Surnumere tekstide avastamist näha.

⁴¹ Vrd „צדיק, *šādaq* צדיק, *šēdaq*, צדיקה, *š’dāqā*, צדיקי, *šaddiq*. II–VII” (B. Johnson), 922j. Vt ka Hill, *Greek Words*, 98–101, δίκαιος-e etümoloogia ja varasema kasutuse kohta kreeka keeles; *ibid.*, 102j, צדיקה ja δίκαιος-e tähenduste võrdlust ja *ibid.*, 104–110, Septuaginta ja apokrüüfide kohta; vrd ka artiklis „δίκαιος” (Gottlob Schrenk), 185j, toodud näiteid δίκαιος-e kasutamisest Josephusel ja Philonil.

mõistavad Septuaginta tõlkijad „õiget” kõikjal sarnaselt.⁴² Ta on see, kes elab ja tegutseb Jumala Toora kohaselt ning kes elab õiglase Jumala poolt juhitud maailmas, seepärast on ta elu ka õnnelik. Seega kajab ka neis kirjakohtades, kus Heebrea Piibel oli קִיָּוִץ-iks olemise võimalikkusesse või tema õiglasse saatusesse suhtunud teatud skepsisega, septuagintalik optimism δίκαιος-i suhtes. Sellist optimismi demonstreerib suurepäraselt ka I sajandist eKr pärinev Saalomoni tarkuseraamat⁴³, mis võtab seoses δίκαιος-ega õigupoolest sisse erilise koha varase judaistliku kirjanduse hulgas. Siin kohtab erinevalt Qumrani kirjandusest veel definitsiooni-laadseid kirjeldusi õigetest (nt 2:12–18; 12:19), millest saab järeldada sea-dusekuulekuse olulisust ning enesekindlust, mis lubab ennast nimetada „jumalatundjaks” ja „Issanda lapseks” (12:13, 18). Teisalt aga leiab siin pikki teemaarendusi õigete saatuse kohta universaalses plaanis (4:7–19; 5:15j) ja ühe konkreetse ajaloosündmuse – Egiptusest pääsemise – abil (nt 10:15–11:14; 16–19), kus israeliite vastandatakse neid taga kiusanud ja taga ajanud egiptlastele. Seega tegeleb suur osa Saalomoni tarkuse-raamatust vastava VT tekstilõigu (Ex 1–15) kommenteerimisega, kasutades israeliitide kohta tihti terminit δίκαιος (10:20; 11:14; 16:17, 23; 18:7, 20), samas kui Ex heebreakeelses algtekstis ei kasutata sõna קִיָּוִץ ei israeliitide ega inimeste kohta üldse.⁴⁴ Nihe mõiste קִיָּוִץ / δίκαιος kasutamises, õigupoolest selle optimistlikus toonis täiuseni arendamine on märgatav.

ΔΙΚΑΙΟΣ UUES TESTAMENDIS

Kui tahame mõista paradigma muutust UT kirjanduses ja ühtlasi mõiste קִיָּוִץ kahestumist judaismis ja kristluses, on hea seada nüüd, pärast VT, apokrüüfide ja Qumrani tekstide vaatlust, siia kõrvale näited „õige” kasutamises UT-s. Rääkides algkristlikust traditsioonist ja mõisteloost, peak-

⁴² Vrd „δίκαιος” (Gottlob Schrenk), 187, mille hinnanguga, et Septuagintas on „otsustav muutus sõna kasutuses lõpule viidud”, saab olla nõus vaid osaliselt, sest see „lõpuleviimine” toimub pigem VT קִיָּוִץ-i, mitte kreeka kultuuris tuntud vastava vooruse δίκαιος suhtes.

⁴³ Nii dateerib Otto Kaiser, *Die alttestamentlichen Apokryphen. Eine Einleitung in Grundzügen* (Gütersloh: Chr. Kaiser, Gütersloher Verlagshaus, 2000), 91.

⁴⁴ Ex 1–15 esineb קִיָּוִץ vaid ühe korra (9:27) ja sedagi seoses Jumala, mitte inimestega. Vrd ka Trk 10:4–6, kus Noad peetakse vastavalt Gn 6:9 „õigeks” ning tema pääsemist eksemplaarseks sündmuseks.

sime vastavalt Septuaginta δίκαιος-ele keskendumata UT samale mõistele. Käies konkordantsi abil läbi kõik umbes 59 salmi, kus esineb δίκαιος,⁴⁵ torkab esmalt silma, et seda mõistet ei defineerita. Teisisõnu – eeldatakse tema üldmõistetavust. Teiseks kasutatakse seda Kristuse (Ap 3:14; 22:14; Ilm 16:5) ja mõnikord Jumala, aga enamasti ikka kõikvõimalike inimeste kohta. Kolmandaks kuulub see üdini positiivsete mõistete hulka, mida näitavad ka sünonüümsed paralleelid nagu „prohvetid” (Mt 10:41; 13:17) või „vaga”, vt Lk 2:25⁴⁶:

Ja vaata, Jeruusalemmas oli üks inimene, Siimeon nimi, ja see inimene oli õige⁴⁷ (δίκαιος) ja vaga (εὐλαβής)⁴⁸ ning ootas Iisraeli lohutamist, ja Püha Vaim oli tema peal.

Iseloomulik on, et õigete hulka peavad kuuluma Jeesuse isa Joosep ja Ristija Johannese vanemad Sakarias ja Eliisabet (Mt 1:19; Lk 1:6, 17), nagu ka Ristija Johannes ise (Mk 6:20). Kui UT kirjutajad otsisid VT kirjandusest kommentaariks mõnda näidet, siis leiti δίκαιος-e prototüübiks olevat Aabel, kelle „õige” kvaliteet loeti nähtavasti välja sellest, et tema ohvrit Jumal aktsepteeris (Mt 23:34j; Hb 12:22–24; 1Jh 3:12), vt Hb 11:4:

Usus tõi Aabel Jumalale ülema ohvri kui Kain, mille tõttu ta sai tunnistuse, et tema on õige (δίκαιος), kuna Jumal andis tema andide kohta tunnistuse, ja usu kaudu räägib ta surnunagi veel.

VT tegelastest peeti δίκαιος-eks ka Lotti (2Pt 2:7j), lisaks Noale, keda juba Sir on nimetanud õigeks (44:17). Nii nagu VT-s, on ka UT-s õigetega seotud eshatoloogiline-apokalüptiline aspekt, näiteks Mt 13:43a, kus õiged helgivad nagu päike oma Isa kuningriigis, või eriti Mt 13:49j, kus, vihjates

⁴⁵ Vrd Alfred **Schmoller**, *Handkonkordanz zum griechischen Neuen Testament (Text nach Nestle)*, Neunte Auflage (Stuttgart: Privilegierte Württembergische Bibelanstalt, 1951), 123j.

⁴⁶ Kõik UT tõlked siin ja edaspidi pärinevad: *Uus Testament ja Psalmid ehk Vana Testamendi Laulud* (Tallinn: EELK Konsistoorium, 1989).

⁴⁷ *Uus Testament ja Psalmid ehk Vana Testamendi Laulud*, 181, tõlgib „õiglane”, antud artikli seisukohast on see tsitaadis muudetud „õigeks”.

⁴⁸ Käsitõlkide põhjal on võimalik εὐλαβής asemel lugeda ka εὐσεβής, ent mõlemaga saab tõlkida ühte ja sama heebrea sõna טָרַף „vaga”.

Tn 3:6-le, inglid põimendavad kurjad õigete keskelt:

Nõnda on ka selle ajastu otsal: inglid väljuvad ja põimendavad kurjad õigete (δικαιοι) keskelt ning viskavad nad tuleahju. Seal on ulgumine ja hammaste kiristamine.

Nendest nüanssidest ei saa välja lugeda mitte midagi eripärast võrreldes VT-ga, nõnda et ühe ja sama mõiste ja selles peegelduva idee areng jätkuks justkui katkematult.⁴⁹ Ent kui pöörame oma pilgud muuhulgas eriti Rooma kirja ja Esimese Johannese kirja poole, selgub paradigma nihe, mille UT mõttemaailm endaga tõeliselt kaasa tõi. Siin taandub esmakordselt Toora konstitueeriv tähendus mõiste קִיָּוָה-i jaoks ja optimism inimese enda võimekuse suhtes olla קִיָּוָה. Esmakordselt avatakse ükskõik millisele inimesele võimalus saada „õigeks” teise inimese – Kristuse – kaudu. Noppides VT-st üles Ha 2:4 ütluse, et „õige (קִיָּוָה) jääb elama oma usus” (vrd Rm 1:17; Gl 3:11 ja Hb 10:38)⁵⁰, väidetakse, et Kristuse usust õige ongi see „õige” (Rm 3:24–26):

(Kõik) mõistetakse õigeks (δικαιώω) Tema armust päris muidu lunastuse kaudu, mis on Kristuses Jeesuses, kelle Jumal on seadnud lepitusohvriks usu kaudu Tema veresse, selleks et näidata üles oma õigust (δικαιοσύνη) sellega, et Ta on kustutanud varemalt sündinud patu-teod oma enese jumaliku sallivuse põhjal – et näidata üles oma õigust (δικαιοσύνη) nüüdsel ajal, et Tema ise oleks õige (δικαιος) ja see, kes teeb õigeks (δικαιώω) igäihe, kes usub Jeesusse.

Õigus (δικαιοσύνη) ja õigeksmõistmine (δικαιώω) vahendavad muljet, et tegemist oleks justkui üdini juriidilise kirjakahaga, ent taustaks on siin ikka ja ainult VT teologiseeritud „õige” mõiste, millega kaasneb küsi-

⁴⁹ Sarnaselt jäeldab Hill, *Greek Words*, 139, juurele קִיָּוָה toetuvate kreeka sõnade kasutamise kohta sünoptilistes evangeeliumides.

⁵⁰ Jättes samas Rm ja Gl ära Ha 2:4 esineva sufiksi (Heebrea Piiblis 3. pöörde ainsuses ja Septuagintas 1. pöörde ainsuses). Hb 10:38 tsiteerib korrektselt Septuagintat. Selles Ha kirjakohas nägid juba rabid kogu Toora taandamist ühele käsule või põhimõttele; vt siia juurde Hermann L. Strack, Paul Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch. Dritter Band: Die Briefe des Neuen Testaments und die Offenbarung Johannis*. Fünfte, unveränderte Auflage (München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1969), 542–544.

mus „uskumisest” (πιστεύω) sellesse. Sest vanemale läänesemiidi ja VT kirjandusele iseloomulik lojaalsuse ning Jumala ja inimese vahelise õige (korrasoleva) suhte moment kajastub ka siin.⁵¹ Seega – kes teeb õigust, on nagu Kristus, on õige (1Jh 3:7b):

Kes teeb õigust (δικαιοσύνη), on õige (δικαιος), nii nagu Tema on õige (δικαιος).

Nagu ülaltsiteeritud Rm kirjakohest juba järeldada võib, mängib UT „õige” käsitluses rolli Kristus kui vahendaja. Kristus on lepitusohver (Rm 3:21–26; 5:18j; 1Jh 2:1j) ja seda ohvrit tunnistades on võimalik sündida Kristuses. Igaüks, kes teeb õigust, on Kristusest sündinud (1Jh 2:29), Tema ise teeb õigeks (Rm 3:26). Siin võib ju näha sarnasust Gulkowitschi kirjeldatud 𐤒𐤓𐤕𐤌-iga hasiidliku liikumise perioodil, kus selleks, et saada osa jumalikust vahendusest, tuli viibida 𐤒𐤓𐤕𐤌-i lähedal. Paralleeli võib leida ju selleski, et sarnaselt Jeesusele loobusid 𐤒𐤓𐤕𐤌-id sotsiaalsetest ja majanduslikest reeglitest. Ent juba algkristluses, eriti Pauluse Rm taustal, oli toimunud põhimõtteline nihe, sest inimest peeti allakäinuks. Rm 3:10b avaldatakse algkristlusele omast olemuslikku skepsist inimese võimekuse suhtes:

Ei ole õiget (δικαιος), ei ühtainustki.

See tsitaat ei ole siia valitud juhuslikult, sest see on pärit VT-st, täpsemalt Kg 7:20. Just see aitab meil tõestada, et Paulus ei esinda võrreldes VT-ga uut paradigmat, vaid jätkab – Gulkowitschi terminoloogia kohaselt eksplitsiitsemalt – midagi, mis VT-s, eriti selle skeptilisemas tarkuskirjanduses implitsiitsemalt olemas on.⁵² Eriti UT uurimise huvides tuleb tõdeda VT kirjanduse ja eriti tarkuskirjanduseks peetava kihistuse mit-

⁵¹ Vrd ka Hill, *Greek Words*, 160. Randar Tasmuthi suulise märkuse kohaselt on Evald Saag oma vestlustes tihti osutanud sellele, et Piiblis tähendab „teoloogiliselt õige” „juriidiliselt õiget”.

⁵² Uuema diskussiooni juurde Pauluse ja Qumrani kirjanduse seoste kohta VT kirjanduse taustal, eriti seoses õigeksmõistmisega vt Dunn, „Paul and the Dead Sea Scrolls”, ja Timothy H. Lim, „Studying the Qumran Scrolls and Paul in Their Historical Context” – James R. Davila, ed. *The Dead Sea Scrolls as Background to Postbiblical Judaism & Early Christianity. Papers from an International Conference at St. Andrews in 2001. Studies on the Texts of the Desert of Judah*, 46 (Leiden, Boston: Brill, 2003), 135–156.

mekesisust ja selle tunnistamise vajadust. Tõepoolest, VT-s on küll populaarne suund, mis defineerib „õiget” ja käsitleb tema saatust optimistlikult ehk põhiliselt didaktilises võtmes. See on tekkivale judaismile spetsiifiliselt omane suund, mis seab esikohale vagaduse, ent kasutab oma keeles tihti tarkuskirjandusest pärit väljendeid ja motiive. Aga VT-s on ka teine, judaismi jaoks vähemoluline, ent UT jaoks seda tähtsam skeptiline (reflekteeriv) suund, mille jaoks tegelikkus ei näi nii lihtne või optimistlik. Küsimus õige inimese õiglase saatuse võimalikkusest selles elus jäi VT-s ju ühese lahenduseta ning Paulus vastab: inimene *omast jõust* ei saa olla õige, aga ta võib õigeks saada tänu Kristusele. Paulus toob eshatoloogia kaasaega ja pakub juba praegu samastumist Jeesuse kui vahendaja, ajatu ja jumalikuga. Vastavalt on UT kirjutajad kasutanud kirjanduslikke liialdusi, mis rõhutavad õigeks saamise olulisust, võimalikkust ja vajadust; vt Lk 15:7b:

Nõnda on taevas ühe meeltparandanud patuse pärast rohkem rõõmu kui üheksakümne üheksa õige (δικαιοι) pärast, kellele ei ole vaja meeleeparandust.

KOKKUVÕTTEKS

Jälgides mõiste קָדוֹשׁ ja selle peamise kreeka vaste δίκαιοσ kasutamist VT-s, UT-s ja apokrüüfse kirjanduses ning Qumrani koguduses, tuleb kokkuvõtvalt tõdeda, et kristlik (eriti Pauluse kirjade ja 1Jh autori) teoloogia eeldab VT skeptilisema liini jätkamist. Vastupidiselt VT optimistlikumatele või Qumrani tekstidele ei ole קָדוֹשׁ üheselt mõistetav kui seaduse- ja jumalakartlik inimene, vaid talle langeb lisaks Jeesuse õigeks olemise valgus. Ilma selleta ei ole võimalik olla õige. Samas jätkavad Qumrani koguduse tekstid ilmselgelt VT optimistlikumat joont, kombineerides seda eshatoloogia ja apokalüptikaga. Viimased kaks on olulised ka UT-le, ent neid kombineeritakse hoopis skepsisega inimese loomuliku oleku suhtes. Kui Qumrani koguduses seoti õigeks olemine loomisteoloogiaga (seega tähendas õigeks olemine loomiskorra kehastumist), siis UT-s lastakse – unustamata muidugi loomist – eshatoloogilisel tulevikul kaasaega tulla. Kui Qumrani kirjanduses enamasti eeldatakse, et reaalne side Jumala ja inimese vahel ei ole kunagi kadunud, קָדוֹשׁ on vaid selle ideaalse sideme

jätk, siis UT-s eeldatakse enamasti, et see side on kaduma läinud ja tuleb taastada. Sellest tulenevalt ka erinev vaatenurk ühelt poolt loomisele, teiselt poolt lõpuajale. Qumranis oodati Messiat, et loomiskorraga ettenähtu täiuseni jõuaks ja kõikide aegade õiged õigluses öitseksid, UT eeldas juba saabunud Messiat, et taastada side Jumala ja inimese vahel.⁵³ Nii on VT „avatud raamatuna”⁵⁴ võimaldanud areneda mitmel suunal ja kombinatsioonil. Arusaam „õige” tüübist ja „õigeks” olemisest ongi VT-s varieeruv, nii nagu mündil on kaks külge. Võttes appi „õige” edasiarendused ühelt poolt Qumrani ja apokrüüfide ning teiselt poolt UT tekstides, saavad need kaks külge selgeks paremini kui VT enda tekstist.⁵⁵

⁵³ Vrd ka ilusat näidet ülalnimetatud Ha 2:4 ja Gl 3:11 ning IQpHab 8:1–3 baasil: Johann Maier, Kurt Schubert, *Die Qumran-Essener. Texte der Schriftrollen und Lebensbild der Gemeinde*. Dritte, unveränderte Auflage (München, Basel: Ernst Reinhardt Verlag, 1992), 134j.

⁵⁴ Claus Westermann, *Tuhat aastat ja üks päev*. Eesti EKBKL Kõrgema Usuteadusliku Seminari õppekirjandus, 2 (Tallinn: Logos, 1995), 187j.

⁵⁵ Hill, *Greek Words*, lõppjärgendustega (lk 160–162) võib seega olla nõus vaid osaliselt, niipalju kui ta näeb VT-s, Septuagintas ja Qumrani kirjanduseski Pauluse teoloogia eelkäijaid ning Pauluse enda olulist panust sealjuures. Qumrani ja apokrüüfse kirjanduse põhitendents osutab siiski teise suunda, sellisesse, mida meil on lihtsam mõista Gulkowitschi tsadiikluse käsitluse abil.